

Боса Ірина

співробітник, відділу образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

ІСТОРІЯ ХУДЖНЬО-ВИСТАВКОВОЇ СПРАВИ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ МІСЦЕВОЇ ПРЕСИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті на основі аналізу хроніки подій та художньої критики в єлисаветградській пресі розглянуто виставки, які проходили в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, досліджено організаційні умови художньо-виставкової діяльності, визначено роль Товариства поширення грамотності і ремесел у влаштуванні та проведенні виставок. З'ясовано вплив єлисаветградських виставок на громадське життя та формування естетичних смаків публіки.

Ключові слова: виставка, Єлисаветград, Товариство поширення грамотності і ремесел.

Анотация. Боса И. О. К истории художественно-выставочного дела в Елисаветграде за материалами местной прессы конца XIX – начала XX века. В статье на основе анализа хроник событий и художественной критики в елисаветградской прессе рассмотрены выставки, которые проходили в Елисаветграде в конце XIX – начале XX вв. В частности, исследованы организационные условия художественно-выставочной деятельности, определена роль Общества распространения грамотности и ремесел в устройстве и проведении выставок. Выяснено влияние елисаветградских выставок на общественную жизнь и формирование эстетических вкусов публики.

Ключевые слова: выставка, Елисаветград, Общество распространения грамотности и ремесел.

Summary. Bosa I. To history of khudozhestvenno-vystavochngo put o. in Elisavetgrade after materials of the local press of end of XIX are beginnings of XX age. In the article exhibition that took place in Yelysavetgrad in the end of the XIXth – in the beginning of the XXth century are examined on the basis of analysis of chronicle of events and art criticism in Yelysavetgrad periodicals. In particular, organizational activities of the art exhibitions managers are analyzed, the role of the Literacy and Crafts Emission Society in organization and holding of these exhibitions is identified. Besides, the influence of Yelysavetgrad exhibitions on public life and tastes forming is determined.

Key words: exhibition, Yelysavetgrad, Literacy and Crafts Emission Society.

Надійшла до редакції 05.03.2012

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень. В українському мистецтвознавстві на сьогодні залишається чимало недосліджених і не введених у науковий обіг фактів, які мали вплив на загальний процес розвитку мистецтва в Україні на межі ХІХ–ХХ ст. Це стосується, зокрема, й історії регіональних мистецьких осередків, один з яких був у Єлисаветграді. Розглядаючи художнє життя провінційного міста, не можна оминати увагою виставки, які були його важливою складовою. Художньо-виставкова діяльність у Єлисаветграді досі фактично не вивчена. Лише частково цю тему висвітлили в сучасній краєзнавчій літературі місцеві автори В. Босько та О. Класова, проте це питання потребує окремого ґрунтовного дослідження.

Основні результати. Із середини ХІХ ст. Єлисаветград став одним із промислових центрів півдня Російської імперії. На території краю з'явилися нові підприємства та навчальні заклади, що сприяло його поступовому економічному та культурному розвитку. П. Андреев, описуючи міста і станції краю, заявляв: «Єлисаветград вагомий центр, і тут люди живуть культурним життям, не відстаючи від епохи. Для свого регіону Єлисаветград має значення як центр просвітницький, оскільки в ньому зосереджена ціла низка навчальних закладів, призначених задовольняти в цьому потребі міського населення і навколишньої місцевості» [1].

Організація місцевих та заїжджих виставок сприяла активізації художнього життя міста, що у свою чергу викликало публічні дискусії на сторінках преси про місце мистецтва в суспільстві і роль традиції в середовищі ремісників, про усталені академічні канони й новітні течії тощо. Вагому роль в організації та проведенні виставок у Єлисаветграді відігравало місцеве Товариство поширення грамотності і ремесел (далі – ТПГР), при якому було організовано мистецьку секцію. До її складу входили провідні єлисаветградські митці, які пропагували різні види мистецтва, намагаючись познайомити жителів міста з найкращими досягненнями культури, та всіляко сприяли розвитку художніх смаків у цілому. Саме членам Товариства належала місія запрошення в Єлисаветград виставок Товариства пересувних художніх виставок (далі – ТПХВ), так званих передвижників [2].

Перший раз передвижники відвідали місто в 1876 році майже випадково. Відкриття V-ої виставки ТПХВ в Одесі збіглося з початком фортифікаційних робіт у ході підготовки до війни з Туреччиною, тож виставкові зали пустували. Організатори вирішили скоротити термін перебування виставки в місті і, скориставшись запрошенням членів ТПГР, направили її в Єлисаветград [3]. Проте за час експонування виставки її відвідало дуже мало людей, а прибуток навіть не покрити витрат на її перевезення. Очевидно, саме через це в наступні роки передвижники оминали Єлисаветград.

Ситуація змінилася, коли до міста приїхав працювати академік портретного живопису П. Крестоносцев, який був добре знаним у колі передвижників ще з часів організації ним у Санкт-Петербурзі Другої художньої

Аргілі. Прагнучи залучити громадськість міста до мистецтва, ТПГР уповноважило митця особисто звернутися, до головного управління ТПХВ з проханням, щоб у майбутньому їхні виставки відвідували місто. Витрати на поїздку, прибуття, постановку й утримання виставок елісаветградське товариство брало на себе [4]. Тож X-та виставка Товариства передвижників 1882 р. була направлена до Єлісаветграда.

Організаторів приємно здивував своєрідний ажіотаж навколо виставки та кількість глядачів, які її відвідали. Тому в наступні роки передвижники включали Єлісаветград до своїх маршрутів і майже щорічно відвідували місто. Протягом 1876–1896 років пересувні виставки приїздили до міста 12 разів: у 1876, 1882, 1883, 1884, 1886, 1887, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894 та 1896 році. До 1902 року їхні виставки в Єлісаветграді відвідало майже 25 тисяч осіб, а саме місто увійшло до п'ятірки міст імперії, у які найчастіше приїздили передвижники [5].

Серед учасників виставок ТПХВ були й вихідці з Єлісаветграда. Це, зокрема, Іван Похитонов, який жив на той час у Парижі. З 1890 року він був експонентом, а з 1905-го членом ТПХВ. Місцевий художник-педагог Феодосій Козачинський як експонент брав участь у XVIII пересувній виставці, котра проходила в Єлісаветграді. З 1894 року у виставках ТПХВ також брав участь колишній єлісаветградець Микола Околович [6].

Матеріали місцевої преси засвідчують, що жителі Єлісаветграда завжди тепло зустрічали виставки передвижників, а діяльність Товариства була вагомим явищем у його громадському житті, що давало можливість містянам регулярно знайомитися з досягненнями та успіхами реалістичного мистецтва. Водночас, аналізуючи діяльність Товариства передвижників, формувалася, набувала досвіду та зміцнювала свої позиції й місцева художня критика.

Як відомо з тогочасної преси, місто відвідували й інші виставки, зокрема пересувна Народна виставка картин, яка перебувала тут з 31 липня по 8 серпня 1905 року [7]. Її організатором був український художник-педагог, випускник Петербурзької Академії мистецтв В'ячеслав Розвадовський (1878–1943). На Єлісаветградській виставці були представлені його полотна створені за мотивами творів Т. Шевченка, які як зазначалося у пресі мали неабиякий успіх серед глядачів [8]. На виставці також експонувалися твори відомих художників: І. Рєпіна «Відійди від мене, сатано!» та портрет «Ф. М. Романова», картини О. Кисельова, К. Лемоха, етюди А. Лажечнікова та ін. [9] Преса відзначала, що найбільше увагу відвідувачів привертала картини «В очікуванні гудка», «Весняне сонечко», «Куточок» та низка інших творів українських художників [10].

Основою метою виставки, як писала преса було «знайомити народ з художніми творами і прищеплювати йому любов до мистецтва». В околицях Єлісаветграда виставка відвідала села Березівка, Бобринець та Братське, де була тепло зустрінена публікою. Просвітницькі цілі виставки додатково реалізувалася завдяки читанням міні-лекцій для глядачів біля ек-

спонованих картин. Після Єлісаветграда маршрут виставки пролягав через населені пункти в напрямку до Кременчука, а далі – територією Полтавщини та Харківщини [11].

На початку XX ст. значною мірою виставкова діяльність активізувалася в освітніх закладах Єлісаветграда, у яких мистецькі дисципліни входили до навчальних програм. У той час в художньо-естетичному вихованні молоді активно розроблялися і запроваджувалися нові педагогічні методики, побудовані на засадах просвітницько-виховних засобів виставкової діяльності. Так, в училищах та гімназіях міста у вигляді освітньо-виховних заходів влаштували щорічні виставки-звіти художніх робіт учнів та їхніх викладачів. Вони сприяли популяризації мистецтва не тільки серед молоді, а й серед жителів міста, які мали змогу відвідувати ці виставки. Регулярно в місті відбувалися благодійні виставки та вечори, метою яких було допомогти найбільш бідним учням навчальних закладів, а також колишнім місцевим учням, котрі продовжили навчання в інших містах, зокрема в одеському художньому училищі, і мали труднощі з оплатою. На такі «бали художників» запрошували артистів з різних міст, а зали розкішно прикрашали декоративними панно й картинами. Ключовими моментами таких вечорів було те, що для учасників організатори проводили мистецький збір на користь місцевих вихованців, а також виставляли їхні роботи на продаж. Зібрані кошти не тільки допомагали талановитій місцевій молоді навчатися в художніх училищах, а й давали можливість поїхати в Петербург і продовжити свою освіту в Академії мистецтв [12].

Ідея благодійних заходів серед міської інтелігенції була досить популярною. Саме з такою метою в грудні 1908 року в Єлісаветграді було організовано Благодійну виставку картин місцевих художників, грошовий збір з якої направили на підсилення фінансових можливостей бідних учениць гімназії А. Сфимовської. Ініціатива організації виставки належала члену ТПГР, художниці О. Диковій [13]. Її картини займали на виставці центральне місце як за кількістю експонатів, так і за художньою цінністю. У пресі писали: «Серед понад сорока представлених на виставці картин та етюдів пані Дикової домінуюче місце займає пейзаж як основна теза, що пронизує всю творчість художниці, причому найбільш вдалим є зимові ландшафти, безпретензійно виконані з почуттям художнього ритму, узяті безпосередньо з природи – вічного і невичерпного джерела всіх мистецтв... Решта пейзажів, особливо літні, менш виразні. У них натхнення замінене дещо штучною ретушістю, але й тут, без сумніву, бачимо обдарування і художнє чуття».

Про інших місцевих художників, представлених на виставці, кореспондент зазначав: «Пані Л. А. фон Брувгоф виявляє дилетантизм, що видно у її схильності до надмірно яскравих кольорів, які створюють враження "солодкої" неприродності. Але якщо це дилетант, то дуже здібний. Її етюди, у кожному разі щиріші, ніж великі картини. Дуже милий їй маленький етюд № 28, що зображує вигин садової алеї. У цій

мініатюрі така принадна і захоплююча перспектива, що мимоволі пробачаєш художнику інші недоліки. Дуже непоганий її "Лісовий струмок".

Д. І. Курбатов – художник молодий, але вже до певної міри опанував щасливу здатність виявляти настрої у малюнку, що помітно в його "Теплій осені". Кілька картин пані Ал-сандри, без сумніву, демонструють її талант. Вразив мене п. Нюренберг. Цей талановитий художник з обнадійливим майбутнім представлений одним "несмачним" етюдом з манірною претензією передати гру тіней у стінах кімнати. Хочеться думати, що на виставку цей етюд потрапив так само випадково, як і випадково був написаний. Але загальне враження від виставки, яке підтримується красою самої ідеї виставки, найвигідніше» [14].

Прикрим є той факт, що нерідко познайомитися з роботами місцевих художників того періоду можна було виключно завдяки коротким газетним репортажам з виставок. Проте й вони сьогодні є скупим інформативним джерелом і дають обмежену можливість визначити тематичну спрямованість творів та загальні живописно-композиційні якості. Ці твори, за словами сучасників, були камерними, їм була притаманна поетичність у передачі особливих образів природи краю, як, наприклад, пейзажі Д. Курбатова чи М. Полякова, або ж були творами високого професійного рівня, як-от картини єлисаветградської художниці М. Цеткіної, що виставлялася і в паризьких салонах. Так, в одній з публікацій газети «Голос Юга» мовилося про те, що серед художників, роботи яких було прийнято на весняну виставку в Парижі (Salon 1911), значилася й уродженка Єлисаветграда М. Цеткіна, яка в той час працювала там в Еміля Ренара. Про одну з її картин, «Жіночу голівку», що експонувалася на харківській виставці, у газеті «Голос Юга» надрукували відгук, який був розміщений у харківській газеті «Південний Край»: «Відразу впадає в око невелика картина М. Г. Цеткіної, надіслана з Парижа, "Жіноча голівка". У всіх деталях портрета видно справжнього художника. Повз цей твір не пройдеши байдуже навіть на великій виставці: є експресія, смак та витонченість». Далі автор резюмував свій відгук, зазначивши, що, «якщо робота художниці прийнята в паризький весняний салон, то це вже вважається справою серйозною, адже там журі дуже прискіпливе і масштаби його суджень, зрозуміло, відповідні» [15].

Продовжували відвідувати Єлисаветград і привізні виставки. Так, у місті експонувалася ХХ-та періодична виставка одеського Товариства південно-російських художників (далі – ТПРХ). За роки своєї діяльності – з початку 1890 по 1922 рік – воно організувало понад сто виставок, проте в Єлисаветграді це була єдина їхня виставка. Вона проходила 7–28 березня 1910 року в приміщенні Будинку дворянського зібрання. В експозиції виставки було представлено близько двохсот картин усіх жанрів і кілька скульптурних творів. Під час її проведення був прочитаний курс лекцій з історії мистецтва для її відвідувачів. Тут експонувалися картини, які відображали майже весь спектр новітніх течій у живописі, що викликало палкі дискусії на сторінках місцевих газет. Тематично на

виставці переважав пейзаж, що схвально сприйняли відвідувачі, при цьому жанровий і портретний живопис цікавив їх менше. На шпальтах газет жваво обговорювалися роботи К. Костанді, Б. Едуардса, В. Кандинського, Г. Головкова, Т. Дворнікова, О. Стіліануді та Б. Егіза. Водночас автори публікацій зовсім оминули увагою таких художників, як В. Заузе, В. Нааке, К. Петрококіно, В. Куровського, О. Попова, критично відгукувалися про картини Ю. Бершадського та К. Іваницької. Попри те, що виставка не виправдала сподівань її організаторів у матеріальному плані, вона пробудила значний інтерес до мистецтва в місцевих жителів, які мали змогу безпосередньо познайомитися зі справжнім мистецтвом та отримати яскраві враження від його споглядання.

Незабаром після закриття виставки ТПРХ у місті відбулася персональна виставка картин пейзажиста Є. Вучічевича, яка експонувалася в Єлисаветграді з 1 по 16 травня 1910 року в залі Товариства «Опора» [16]. Виставка представляла досить велику колекцію з 80 картин [17] і викликала значний інтерес у публіки [18]. Про твори митця преса писала так: «Пейзажист за фахом, він не ганяється за неймовірними і фантастичними темами, світловими ефектами. Він бере звичайний, особливо нам, людям півдня, знайомий і близький красвид, надзвичайно ретельно і детально вивчає його і любовно переносить на свої полотна, від яких віє теплом південного сонця та повітря. Не треба бути тонким знавцем мистецтва, щоб оцінити і зрозуміти картини Вучічевича. Рибальський закуток на Дніпрі, сільська вулиця після дощу, дозріле жито, тане останній сніг, море в різних видах і станах – це все сюжети картин Вучічевича.» [19]. Усі картини Є. Вучічевича були призначені для продажу; ціни варіювалися від кількох карбованців до сотень [20]. Інтерес до творчості художника був значним, про що свідчить факт, що вже в перші дні експонування виставки кілька картин з виставки було продано [21].

У 1913 та 1914 роках члени Художньої секції ТПРГ організували проведення двох міських художніх виставок, у яких вбачали крок, спрямований на пошук інтересу жителів міста до мистецтва та на створення більш сприятливих умов для приїзду в місто інших виставок, а в перспективі – і відкриття в місті власного художнього музею [22].

Ряд особливостей цих виставок виводив їх далеко за межі подій місцевого значення. Так, Перша міська художня виставка з художньо-ремісничим відділом у Єлисаветграді експонувалася з 15 по 28 квітня 1913 року в будинку Б. Резнікова. До програми виставки входили результати творчості як місцевих художників, так і широкого кола митців з інших міст. Тут були представлені твори таких місцевих живописців, таких як Ф. Козачинський, М. Поляков, А. Узловська, С. Данишевський, Д. Павлов, М. Панкеєв, В. Івашенко, скульптора І. Золотаревського, а також І. Похитонова, що їх він прислав із Франції [23]. Поряд з досвідченими художниками експонувалися роботи учнів художніх шкіл та училищ міста, у тому числі й учнів Вечірніх рисувальних і креслярських класів К. Адамської, М. Бронштейна,

С. Ворожбита, А. Гройсмана, М. Косюри, В. Грудненка, І. Константиновського, братів А. і Д. Нюренбергів, З. Рибак та О. Осмьоркіна [24].

З Харкова на цю виставку привезли твори митців українського художньо-архітектурного відділу В. Васильківський, Н. Уваров та К. Жуков. Відділу харків'ян була надана окрема кімната, де вони розмістили свої роботи: 5 орнаментів Н. Самокиша, 18 творів В. Васильківського, а також 24 архітектурних проекти С. Тимошенко та К. Жукова. Останній під час експонування виставки також читав лекції про український художній стиль у модерні.

З метою залучення широких мас на виставку було запрошено московського художнього критика і мистецтвознавця С. Голоушева, більш відомого під псевдонімом Сергій Глаголь. Він прочитав дві лекції на тему «Пошук краси і правди в російському живописі в минулому і сьогоденні». Оглянувши виставку, мистецтвознавець опублікував про неї дві статті. В одній з них, як яскравих представників нових течій у живописі відзначив художників А. Нюренберга і С. Данішевського, котрі повернулися до Єлисаветграда після вдосконалення своєї майстерності у Франції [25].

У представленому на виставці художньо-ремісничому відділі експонувалися зразки місцевого та іногороднього кустарного виробництва художньо-промислових шкіл. Метою організації цього відділу було сприяти розвитку кустарних промислів. Зокрема, «передбачалося показати найбільш довершені зразки у сфері ремісничої промисловості, познайомити з ними населення і таким чином підвищити вимоги до таких предметів» [26].

Окрім того, оргкомітет виставки запропонував жителям міста надати твори з приватних колекцій. Власники таких збірок зробили це з неабияким ентузіазмом, передавши для експонування картини, малюнки, гравюри, скульптуру авторства митців різних епох, шкіл і напрямів, предмети старовини художнього й археологічного характеру, зразки прикладного мистецтва – посуд, порцеляну, книги з ілюстраціями, мініатюри, вишивки, писанки. Тож у рамках однієї експозиції було зібрано майже всі реліквії і художні скарби міста. Відділ прикладного мистецтва та художніх промислів, за свідченням преси, викликав особливий інтерес глядачів [27].

Підбиваючи підсумки цієї виставки, рецензенти наголошували на її різноманітності в жанрах живопису. Відсутність геніальних творів та яскраво виражених новаторських експериментів, які «швидше за все говорять про глибокі внутрішні переживання художника», також не зіпсувала загального позитивного враження.

Кореспонденти відзначали, що більшість картин, як і в попередні роки, належали до пейзажного живопису й експонувалися для шанувальників природи, котрим «подобається спостерігати її різноманітну і примхливу гармонію». Відвідувачі могли знайти на виставці багато творів, виконаних «дуже тонко і чутливо», що відповідало їхнім уявленням про красу. Жанро-

вих творів було порівняно небагато і, як відзначалося, майже повністю були відсутні відомі віznавані місцеві і, зокрема, національні типи, які б могли б найбільше зацікавити звичайного глядача. Натомість перед очима публіки було своєрідне наслідування – етюди моря, Криму, Карпат тощо, а також полотна, виконані під Клевера, Судковського чи Куїнджі. Проте в цілому перша спроба місцевих художників організувати масштабну виставку власними силами перевершила всі очікування. Цей мистецький захід відвідало багато глядачів, а отриманий прибуток дав можливість організувати наступну виставку [28].

Рівно через рік, 7 квітня 1914 року, члени мистецької секції ТПГР у приміщенні будинку Дворянського зібрання відкрили Другу художню виставку. На ній відділи мистецтва та художньої промисловості, які склалися переважно з власності місцевих любителів, були представлені значно бідніше, ніж на Першій виставці. Водночас досить цікавим і різноманітним був відділ живописних картин. На виставці, окрім місцевих, також були представлені твори московських, одеських та київських художників. Надіслав свої роботи і колишній житель Єлисаветграда, член оргкомітету Першої єлисаветградської виставки М. Поляков, який незадовго до цього повернувся на свою батьківщину – до міста Томська. Із загального числа експонатів виставки половину становили твори місцевих художників. За кількістю творів ця виставка перевершила Першу місцеву художню виставку, адже на ній було представлено близько трьохсот творів [29].

Організатори мали на меті провести таку виставку, відвідувачі якої змогли б побачити різні мистецькі пошуки, напрями й жанри та на підставі особистих вражень від творів скласти власну думку про тогочасне мистецтво, починаючи реалізмом передвижників і закінчуючи кубізмом [30].

На сторінках місцевої преси велася палка полеміка стосовно новітніх течій у мистецтві. Представляючи реалістичне, сучасне і нове мистецтво, газета «Голос Юга» писала: «Нині з'явилося нове мистецтво, молоде, сповнене сил, світла і життєрадісності. Нові пошуки, нові завдання і нові досягнення сколихнули весь світ мистецтва, але передвижники про них мовчали. Палітра художника збагатилася новими, яскравими, сонячними фарбами, не відомими палітрі передвижника. На противагу передвижникам з'явився років 15 тому "Мир искусства" з його виставками, а за ним – і "Спілка незалежних художників". Але й ці виставки не могли відповісти на всі запити, які виникали в галузі мистецтва. Тому в наступні роки з'явилися виставки ще радикальніших крайніх течій» [31].

Рецензенти чітко ділили експозицію виставки на дві частини. Одна зі стін, зайнята переважно москвичами, була витримана в спокійних і рівних тонах. Рецензенти зазначали, що більшість творів могли б бути представлені на виставках передвижників, як, наприклад роботи К. Коровіна чи А. Васнецова, але й у їхніх роботах на той час уже був помітний вплив новітніх течій, зокрема, імпресіонізму.

Протилежна стіна виставки була значно «лівишою» і яскравішою. Це були твори здебільшого молодих «опозиціонерів». Щодо світоглядних пошуків цих художників, то, газетярі відмічали, що «майже всі вони перебувають у періоді пошуку свого творчого «я». Заповіді великих французів знайшли тут своїх вдячних послідовників. Virізнялися прихильники спадщини Сезанна з його монументальністю. У кількох легких і димчастих пуанталістичних композиціях впізнавалися Мартен і Сіньяк і, як останній ступінь впливу тих картин – Пікассо, коли він, ще не віддавшись повністю футуризму, був на шляху до нього» [32]. Увагу глядачів привертала повні сонячних, пекучих та примхливих фарб декоративні східні композиції Поза сумнівом, стверджувалося критиками, що ця частина виставки викликала особливий інтерес, адже вона дала можливість ознайомитись провінційній публіці із останніми віяннями мистецтва.

Преса відзначала, що виставка мала бадьорий та веселий вигляд. Єдине, про що можна було шкодувати – це про дуже скромний скульптурний відділ, який був представлений тільки двома творами» [33].

27 квітня 1914 року газета «Голос Юга» повідомила про закриття Другої елісаветградської виставки. У підсумках ішлося про те, що у громадськості ця виставка викликала менший інтерес, ніж попередня, і відвідувачів було замало. Було продано всього кілька картин місцевих художників і лише одну іногороднього – «Бузок» Е. Ліснера. Кореспондент відзначив, що К. Коровін, який також надіслав на виставку картину «Рання весна», виявив бажання пожертвувати половину її вартості на користь ТПГР, якщо цей твір буде продано [34].

Висновки. Публікації преси кінця XIX – початку XX століття засвідчують, що на відміну від великих центрів, де сфера загальних художніх інтересів була близькою публіці, а виставки були важливою складовою культурного життя незалежно від її учасників, елісаветградці, перед усім визнавали лише передвижників, які за багато років відвідин міста, стали чи не єдиною головною подією художнього життя міста, і ставилась скептично до інших нових стильових напрямків у мистецтві. Але все ж таки незважаючи на прихильність жителів міста до реалізму, матеріали преси дозволяють стверджувати, і те, що реалістичний напрям поступово здавав свої позиції пошукам нових форм представлення мистецтва.

Загалом виставки в Єлісаветграді, стали важливим кроком на шляху до естетичного виховання населення провінції. Вони знайомили широкий загал із «традиційними» та «новітніми» стильовими пошуками, активізували художнє життя міста, включаючи глядачів та місцевих митців до художнього процесу, що в подальшому привело до ралізації ідеї відкриття художнього музею в місті.

Література:

1. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. – К., 1898. – С. 456.
2. Єлісаветградське Товариство поширення грамотності та ремесел. Початок 1897 – 1912 // ДАКО. – Ф. 56, оп. 1, од. зб. 12., арк. 52.
3. Говдя П. Передвижники і Україна / П. Говдя, О. Коваленко. – Київ, 1978. – С. 29.
4. По поводу X-ой передвижной выставки в Харькове // Харьковские губернские ведомости. – 1882. – 24 сентября. – С. 3.
5. На выставке // Голос Юга. – 1913. – 2 ноября. – С. 3.
6. Товарищество передвижных художественных выставок. Письма и документы. – М.: Искусство, 1987. – С. 54
7. Народная выставка картин // Голос Юга. – 1905. – 31 (13) августа. – С. 3.
8. Народная выставка картин // Голос Юга. – 1905. – 5 (18) августа. – С. 3.
9. Народная выставка картин // Голос Юга. – 1905. – 2 (15) августа. – С. 3.
10. Народная выставка картин // Голос Юга. – 1905. – 5 (18) августа. – С. 3.
11. Народная выставка картин // Голос Юга. – 1905. – 31 (13) августа. – С. 3.
12. Художественный вечер // Голос Юга. – 1907. – 8 декабря. – С. 3.
13. Выставка картин местных художников // Голос Юга. – 1908. – 17 декабря. – С. 3.
14. Выставка картин // Голос Юга. – 1908. – 30 декабря. – С. 3.
15. Искусство и литература // Голос Юга. – 1911 – 10 апреля. – С. 3.
16. Выставка картин // Голос Юга. – 1910. – 1 мая. – С. 3.
17. Выставка картин // Голос Юга. – 1910. – 8 мая. – С. 3.
18. Новая художественная выставка // Голос Юга. – 1910. – 4 апреля. – С. 3.
19. Выставка картин художника Д. Вучичевича // Голос Юга. – 1910. – 9 мая. – С. 3.
20. Выставка картин художника Д. Вучичевича // Голос Юга. – 1910. – 9 мая. – С. 3.
21. Выставка картин художника Д. Вучичевича // Голос Юга. – 1910. – 8 мая. – С. 3.
22. Золотой век художественных объединений в России и СССР / Сост.: Д. Я. Северюхин, О. Л. Лейкинд. – СПб., 1992. – С. 130.
23. Отчет о состоянии ЕЗРУ за 1909 год // КОДА Ф.-60. Оп-1. Арх.-239 Ст.93.
24. Каталог Первой художественной выставки / Єлісаветградское общество грамотности. – Єлісаветград, 1913. – 25 с.
25. Босько В. Вони були першими // Вечірня газета. – 2003. – 19 травня. – С. 4.
26. Єлісаветградське Товариство поширення грамотності та ремесел. Поч. 1897–1912 // ДАКО. – Ф. 56, оп. 1, од. зб. 12. – арк. 53.
27. Там же. – арк. 52.
28. Там же. – арк. 53.
29. Вторая художественная выставка («Голос Юга» 1 апреля 1914..)
30. Художественная выставка // Голос Юга. – 1914. – 6 ареля – С. 3.
31. О художественной выставке // Голос Юга. – 1914. – 20 ареля – С. 3.
32. Там же.
33. Там же.
34. Закрытие художественной выставки // Голос Юга. – 1914. – 27 ареля – С. 3.